

Василь Німчук, Віктор Мойсієнко

Київ, Житомир

МОВА ПРИПИСКИ РУКОПИСНОГО ЄВАНГЕЛІЯ 1581 РОКУ

На початку ХХІ ст. Білорусь отримала одну з найбільших своїх православних святинь — Слуцьке рукописне Євангеліє ХVІ ст.¹ Євангеліє разом із Хрестом Преподобної Єфросинії Полоцької справедливо називають символами духовного відродження білоруської нації. За благословення митрополита Мінського та Слуцького, патріаршого екзарха всієї Білорусі, 2009 року видавництво Білоруського екзархату підготувало й опублікувало факсимільне видання цього Євангелія.

Пам'ятка добре збережена, в дерев'яній обкладинці, обшитій червоним оксамитом. Заставки та ініціальні букви оформлені геометрич-

---

¹ Рукопис після написання зберігали в ризниці Слуцького чоловічого Свято-Троїцького монастиря. Своєю працею Юрій Олелькович засвідчив відданість православній вірі, традиціям предків. Фактично, Євангеліє стало заповітом князя. Після більшовицького перевороту 1917 року Євангеліє потрапило до Мінського державного музею. У зв'язку із запланованим перенесенням столиці БРСР із Мінська до Могильова, туди було перевезено й експонати музею. Столицю так і не перенесли, проте музейний фонд залишався до війни в Могильові.

За розпорядженням партійних органів, найкоштовніші речі зберігали в кімнаті-сейфі, який згодом опинився в будівлі Могильовського обкому партії. Хрест Преподобної Єфросинії Полоцької та Слуцьке Євангеліє належали саме до таких. На початку Великої Вітчизняної війни книгу разом з іншими цінностями вивезли з музею. Тоді сліди багатьох раритетів, зокрема і Хреста Єфросинії Полоцької та Слуцького Євангелія, були втрачені.

Євангеліє вдалося знайти, хоча як і куди воно зникло під час війни, так і залишилося таємницею. Під час Х Мінських єпархіальних читань 2003 року Митрополит Філарет представив Слуцьке Євангеліє, яке дивом збереглося в одній з столичної мешканки, котра отримала його у спадок. А коли священник відправив богослужіння за померлого родича цієї жінки, вона подарувала йому Слуцьке Євангеліє.

ним і рослинним орнаментом. Розмір книги — 38,8×25,2 см, обсяг — 256 сторінок. Євангеліє написане уставом XVI ст. по два стовпчики на аркуші коричневим чорнилом із використанням кіноварі та золота. Мова пам'ятки церковнослов'янська.

У білорусистиці все більше поширена думка, що Євангеліє у 1581 р. власноруч переписав не монах (традиційно), а случький князь Юрій Олелькович (1559–1586), останній із роду Олельковичів за чоловічою лінією. Є й інші міркування щодо датування та атрибуції пам'ятки [Клімаў 2009]. Переписувач виконав свою роботу бездоганно. Відхилень у тексті щодо місцевої розмовної білоруської (у цьому випадку — случької) стихії майже немає. Тому, із погляду мовного, пам'ятка особливого інтересу не становить. Однак на початку тексту отець Малахвій, духовний наставник Юрія III, залишив приписку (можливо, одразу по смерті князя). Вона, безперечно, має значний інтерес для лінгвістів, оскільки написана не церковнослов'янською, а тогочасною писемно-літературною мовою, “руською” щонайменше.

Не чѣдисѣ бл҃гоуразѣсѣдѣтелное Чѣтателю
сѣе Свѣтое Євѣгеліѣ, Которое самѣ Свѣ
тое памѣти Юрій Юрійевичѣ Олелѣкѣ
Кнѣжа Бл҃гочестивое Слѣцѣкое Рокѣ:
Бжѣгѣ афѣпѣ [1582]: самѣ своєю Рѣкою
власною переписавѣ, Чѣто починаетѣ
золотомѣ, А далѣ простимѣ черниломѣ
и минѣею, Бо тоѣ оѣчинилосѣ не ѣтѣ скѣ
постѣ, Але от ревности великон ко=
бл҃гочестію свѣтомѣ, дабы такое пѣ=
реписмо скоро до скѣтѣкѣ своего прѣи
шло; а зновѣ Оѣтѣеваючи праѣи свѣи
коштѣ прѣдѣ члѣвѣки; тоѣ тотѣ Кнѣзь
Оѣчинивѣ кѣ ми смѣ частѣ тамѣ бы=
вали, и видали и слышали, А наивенцеѣ
чѣто оѣже и хѣрѣба приближаласѣ;=
и тѣрѣвѣцѣя рѣчи посполитой оѣкоро
тили жизнь тоѣ кнѣжести, оѣмерѣ
афѣпѣ [1586]; погребѣнѣ вѣ Слѣцѣкѣ вѣ Соборѣ
нон Оѣспеніѣ Прѣсвѣтѣя Бжѣ Матѣре Црѣк=
ви Оѣ праваго крѣлѣса положѣнѣ.

свѣдѣнимѣ многѣгрѣшный попѣ
Малахѣвѣи свѣтое Варвары вѣ Слѣцѣкѣ
Кнѣжѣти с:п. дѣхѣвный оцѣѣ

Білоруський мовознавець Ігор Климов припускає досить пізню появу цієї приписки: “Почерк цього запису стилізований під давній півустав, але він навряд чи раніший XIX ст.” [Клімаў 2009: 43]. Дослідник наводить низку доказів — графічних та мовних — на користь того, що це пізніша підробка. Розглянемо його аргументи.

Графічні докази фальсифікату:

1. Знак переносу (=) зазвичай уживали в друкованих виданнях, до того ж, у XVI ст., здається, лише в західноєвропейських, але не кириличних.
2. Вживання в прийменникові/префіксі *отъ-/от-* букви *о*, а не *ω* є мало-ймовірним для старобілоруської писемності XVI ст.
3. Непослідовне використання титла при записі *nomina sacra*: *благоразъсѣдительное*, але *Бл҃гочестивоѣ*, а особливо послідовне написання без контракції слова *святій*: *Светоѣ светомъ светоеѣ*.

Мовні докази фальсифікату:

1. У словосполученні *благоразъсѣдительноѣ Читателю* звертання стоїть у кличному відмінкові, а залежний прикметник — або в родовому, або не узгоджується в роді.
2. Кінцеве *-сти* у формі *кнежєсти*.
3. Форма *переписмо* — рутенізований полонізм, який невідомий ні старобілоруським, ні польським пам’яткам.
4. Недоречно використано вираз *рукою власною* зі значенням ‘особисто’, що є старобілоруською актовою формулою.
5. Лексика запису вражає змішуванням церковнослов’янізмів, полонізмів та латинізмів, чого важко чекати від православного священика XVI ст. [Ibid.: 43–44].

На нашу думку, не всі аргументи білоруського вченого однаково доказові. Щодо графічних рис, то напівустав приписки загалом відповідає епосі. Більшість графем якраз властива часові написання: майже пряма верхня перетинка в літерах *ю* та *ѧ* [Груша 2006: 90]; варіанти титла з правим верхнім та лівим нижнім потовщеннями, де часто лівий край опущений [Ibid.: 106]; літери *з*, *ж*, *ч* та написання слова Євангеліє — *Євѣгеліѣ* в приписці дуже близькі до текстових. Початкова літера *Р* із перетинкою на мачті цілком нагадує таке ж написання її в Слуцькому спискові XVI ст. Статуту Великого князівства Литовського 1529 року [Лазутка та ін. 2004: 112]. Знак переносу активно використовували у своїх граматиках Л. Зизаній — як одну вигнуту риску [ЛЗ: 14, 22, 44 та ін.] та М. Смотрицький — як дві риски. Літери *ω* (*о*) на початку слів та в ролі прийменників часто плутає писар Євангелія; наприклад, на одній сторінці: *ω влѣсѣхъ*,

ω блжєнныѣ^x, але *о тыци Петровє, о запрєщєнїи водамѣ*; на іншій: *глєть Хс̃. огонь прїидѡ*^x ... *єжє образѡ*^x *огна очищаєть* і т. ін.

Загалом, деяку графічну “невправність” автора приписки можна пояснити тим, що наприкінці XVI ст. мистецтво писати уставом чи напівуставом замирало, тож сам він писав уже добре виробленим скорописом.

Викликає застереження в Ігоря Климова написання дат – не від створення світу, а від народження Ісуса Христа, що, на його думку, нетипово для православних книжників Великого князівства Литовського [Клімаў 2009: 45]. Проте творці Острозької Біблії також датування подали від Різдва Христового. Франциск Скорина у власному перекладі послуговувався також саме датуванням від Різдва Христового. Додамо також, що той же Скорина на початку XVI ст. був непослідовним і у використанні титла при написанні *nomina sacra*, наприклад, слова *Богъ* [Скарына: 109].

Зазвичай православні священики, особливо на білоруських землях, частіше писали справді *Богородиця*, як і зауважує І. Климов [Клімаў 2009: 45], однак і слово *Богоматер* трапляється в білоруських пам’ятках першої половини XVI ст. [ГСБМ 2: 97], не кажучи вже про українські землі, де це слово вживали досить активно від XIV ст. [СУМ^{14–15} I: 104; СУМ^{16–17} II: 141–142]. Зрештою, на всіх іконах бачимо скорочення з грецької МР та ΘΥ (у перекладі — Матір Божа).

Щодо таких мовних хиб (на думку І. Климова), як використання невідомих білоруському лексиконові форм *перєписмо* та *кнєжєсти*, то вони цілком можливі: *перєписмо* — писання, переписування (пор. у В. Дала: слово *письмо* має ще й значення ‘писання як дія’ [Даль III: 113]) та *кнєжєсти* — *княжості*. Творення абстрактних іменників за допомогою саме цього дериватора було продуктивним, наприклад, для північноукраїнських пам’яток того ж періоду: *добрость*, *тихость* [Смотрицький: 107]. За такою ж моделлю утворено іменник *божїсть* ‘божество’, що наводять у своєму лексиконі Є. Желехівський та С. Недільський [Желехівський I: 37]. У початковій фразі — *Не ч8дїсє бл҃гѡразьсѣдїтелное Читатєлю* — звичайно, не варто відкидати помилки писаря в тому, що відсутнє узгодження прикметника з іменником. Білоруського мовознавця текст приписки “ўражає змяшэннем царкоўнаславянізмаў, паланізмаў і лацінізмаў, чаго цяжка чакаць ад праваслаўнага святара XVI ст.” [Клімаў 2009: 43–44]. По-перше, латинізмів та полонізмів у приписці, як для часу її появи, зовсім небагато: *минѣю*, *турбаціа*; *до skutku*, *наивєнцей*. По-друге, ці лексеми в українських та білоруських пам’ятках кінця XVI – початку XVII ст. — звичне явище [ГСБМ 3: 108–109; Булыка 1980: 60;

Мякишев 2008: 643; Тимченко II: 404–405]. Рідше вживаним у пам'ятках XVI ст. є слово *минѣ* ‘барвник, фарба сурик’ [Тимченко I: 429; ЕСУМ 3: 384, 478]. Однак у польських пам'ятках із такою семантикою відоме від 1572 р. [ESJP: 190].

Авторитетний учений О. Соболевський не сумнівався в автентичності тексту передмови, як і в тому, що Євангеліє писав князь власноруч [Соболевский 1908: 38].

Пояснення причин фальсифікації в 1860-х рр. зовсім непереконливі, радше вигадані, адже легше було б пам'ятку десь заховати, аніж вигадувати історію з пізнішою припискою. В історії відомі приклади переховування навіть мощей, як то було із мощами Йосафата Кунцевича.

Мова приписки — тогочасна писемно-літературна “руська” з очевидними українізмами. У приписці трапляються типові “руськомовні” (білорусько-українські) ознаки, характерні для більшості тогочасних пам'яток:

- рефлексія *ѣ залежно від наголосу: *чудисѣ, светое, памети, оучинилосѣ, светому*, але *приближаласѣ*;
- перехід *e > o* після шиплячих перед складом із дієзним голосним *бжого* та відсутність такого перед складом із не-дієзним *чернилом*⁴;
- перехід *л > в* у дієсловах минулого часу: *переписавъ, оучинивъ*;
- вживання кличного відмінка: *читателю*.

Характерних власне білоруських рис, які не властиві мові українських пам'яток, у тексті не виявлено, проте є яскраві українські риси:

- буква *ѣ* завжди написана відповідно до етимології: *члѣѣки, свѣдчимъ, многогрѣшныи*;
- рефлексія *ѣ > *и*: *даліє*;
- відбиття конвергенції ^і_ы > *и*: *простимъ, слішали, ми, Пресветїа*;
- закінчення *-ої* в Р.в. однини прикметників та присвійних займенників: *ревности великои, праці свои*;
- відображення м'якої вимови *ц'*: *праці, турбаціи*.

Отже, зважаючи на викладений вище матеріал, можемо припускати, що приписку на початку Євангелія було написано невдовзі по смерті князя. Якщо автором приписки був отець Малахвій, то треба визнати, що він добре знав тогочасну писемну мову Великого князівства Литовського — “руську”, вправно володів писарським ремеслом і, вочевидь, у повсякденні або говорив українською мовою, або чув її. Як і коли опинився україномовний священик Малафій при дворі князя Юрія Слуцького — поки нерозв'язана таємниця.

Якщо ж трактувати приписку як пізній фальсифікат, то треба ставити під сумнів і той факт, що Євангеліє написав князь, і те, що ця пам'ятка є білоруською. Адже в тексті Євангелія немає інших маргіналій, приписок, які б свідчили про авторство, час та місце його написання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Булыка 1980 — Булыка А.М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII ст. — Мінск, 1980.
- Даль — Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — Санкт-Петербург; Москва, 1882. — Т. III.
- Груша 2006 — Груша А.І. Беларуская кірілічная палеаграфія. — Мінск, 2006.
- ГСБМ — Гістарычны слоўнік беларускай мовы. — Мінск, 1983. — Вып. 2–3.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови. — Київ, 1989. — Т. III.
- ЛЗ — Лаврентій Зизаній. Граматика словенська / Підгот. факсим. видання та дослідж. пам'ятки В.В. Німчук. — Київ, 1980.
- Клімаў 2009 — Клімаў І.П. Да пытання аб атрыбуцыі і датаванні Слуцкага Евангелія XVI ст. // Здабыткі. Дакументальныя помнікі на Беларусі. — Мінск, 2009. — Вып. 11. — С. 41–47.
- Лазутка та ін. 2004 — Лазутка С., Валиконите И., Гудавичюс Э. Первый Литовский статут (1529). — Вильнюс, 2004.
- Желехівський — Малоруско-німецкий словарь: У 2 т. / Уложили: Евгений Желеховский та Софрон Недільский. — Львів, 1886.
- Скарына — Францыск Скарына і яго час. Энцыклапедычны даведнік. — Мінск, 1988.
- Смотрицький — Герасим Смотрицький. Ключ царства небесного / Підгот. до вид. В. Мойсієнко і В. Німчук. — Житомир, 2006.
- Соболевский 1908 — Соболевский А.И. Славяно-русская палеография. Лекции. — Санкт-Петербург, 1908.
- Мякишев 2008 — Мякишев В. Язык Литовского статута 1588 г. — Kraków, 2008.
- СУМ^{14–15} — Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 т. / Гол. редкол. Л.Л. Гумецька. — Львів, 1977–1978.
- СУМ^{16–17} — Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Відп. ред. Д.Г. Гринчишин і М.І. Чікало. — Львів, 1994.
- Тимченко — Тимченко Є. Матеріали до Словника писемної та книжної мови XV–XVIII ст.: У 2 кн. — Київ, 2003. — Кн. 1.
- ESJP — Bańkowski A. Etymologiczny słownik języka polskiego. — Warszawa, 2000. — Т. I (A–K).